

תפיסתו הדטרמיניסטית של רבי שם טוב בן יוסף אבן פלקירה

מורה המורה

הרמב"ם עוסק בשאלת הבחירה החופשית במספר מקומות בכתביו ובראשם בהלכות תשובה פרקים ה-ו, בשמונה הפרקים ובמורה נבוכים חלק ג פרקים טז-כא.¹ אף על פי שבכל המקומות האלו הרמב"ם דוגל במפורש בבחירה חופשית ממשית,² ישנה מחלוקת גדולה בקרב חוקריו המודרניים בנושא עמדתו האזוטרית. כמה מן החוקרים טוענים שלאמתו של דבר הרמב"ם דגל בסוג כזה או אחר של דטרמיניזם סיבתי,³ בעוד אחרים קובעים כי הוא האמין בבחירה ממשית.⁴ במאמר זה לא נעסוק בשאלת עמדתו האמתית של הרמב"ם

- 1 פרקים כב-כד עוסקים גם הם בשאלות נושקות, של פרשנות לאיוב ושל הניסיון של אברהם.
- 2 בהמשך המאמר נעמוד על ההבדל בין בחירה חופשית ממשית, קרי האפשרות הממשית של האדם לבחור בין שתי אפשרויות שונות, לבין בחירה חופשית תיאורטית, קרי האדם בוחר בחופשיות (ללא הכרח חיצוני) במה שתהליך פסיכולוגי גורם לו לבחור בצורה דטרמיניסטית.
- 3 בין השאר: אלטמן, S. Pines, "Abul Barkat Poetics and Metaphysics", *Scripta Hierosolymitana* 4 (1960), 120-198, 195-198; J. Stern, "Maimonides' Conception of Freedom and the Sense of Shame, *Freedom and Moral Responsibility: General and Jewish Perspectives*, Ed. H. Manekin and M. M. Kellner, Maryland: Capital Decisions, 1997, 217-265; M. Sokol, "Maimonides on Freedom of the Will and Moral Responsibility", *Harvard Theological Review* 91 (1998), 25-39; G. Freudenthal, "La détermination partielle, biologique et climatologique, de la félicité humaine: Mamonide versus al-Fārābī a propos des influences célestes", *Maimonide philosophe 't et savant (1138-1204)*, ed. T. Levy et R. Rashed, Louvain: Peeters 2004, 79-129 הרוי, "פירושו הרמב"ם לבראשית ג כב", דעת 12 (תשמ"ד), 15-22. צריך לציין שישנם הבדלים בין החוקרים האלו. שטרן טוען שלדעת הרמב"ם יש חופש בתודעה של האדם, אך לא במעשיו. הרוי הוא היחיד שגורס כי ישנו רובד אזוטרי דטרמיניסטי גם בהלכות תשובה.
- 4 J. Gellman, "Freedom and Determinism in Maimonides' Philosophy", *Moses Maimonides and his Time*, ed. E. L. Ormsby, Washington: Catholic University of America Press 1989, 139-150; J. Gellman, "Human Action in Rambam's Thought - Individual Autonomy and Love of G-d", *Jewish Thought* 2 (1993), 123-144; ש' צדיק, "מנגנון הבחירה אצל הרמב"ם", *AJS review* 38 (2014) א-יח, (להלן צדיק, רמב"ם).

אלא בדרך שבה ר' פלקירה פירש אותו. כדי שנבין את חידושו של ר' פלקירה חשוב לציין שכמעט כל קוראיו של הרמב"ם בימי הביניים חשבו שהוא דגל בבחירה ממשית.⁵ כדרכו ברוב ספריו, גם בפירושו למורה נבוכים ר' פלקירה נוהג, כאמור, לצטט פילוסופים קודמים.⁶ כאן הוא מרבה להביא עמדות של פילוסופים שונים בלי להשוות ביניהן ובלי לקבוע עם מי הסכים הרמב"ם ועל מי חלק. לכן חשוב לזכור כי בתחילת פירושו הוא קובע במפורש שבדרך כלל דבריו של אבן רושד תואמים את כוונתם של חז"ל ושל הרמב"ם:⁷ "ואין ספק שעמד על דברי מורנו ז"ל".⁸

ר' פלקירה מפרש רק ארבעה מפרקי הרמב"ם העוסקים בבחירה.⁹ בפירושו לפרקים טז ויט¹⁰ הוא עוסק בשאלת ידיעת האל. בפרקים אלו הוא מזכיר את עמדתו של אבן סינא (שראב"ע תמך בה) כי האל יודע את הכללים בלבד ואת הפרטים רק דרך הכללים. הוא מזכיר גם את פתרונו של אבן רושד: אי אפשר להשוות בין ידיעתו של האל לבין ידיעתנו. ידיעתנו עולה מן העולם החומרי בעוד אותו עולם נובע מידיעת האל.¹¹ ר' פלקירה כהרגלו איננו קובע במפורש עם איזה מן החכמים המוזכרים הוא מסכים. למרות זאת, בגלל שדבריו של אבן רושד מובאים קרוב יותר לסיכום של דברי הרמב"ם, ובזכות יחסו החיובי לאבן רושד, אפשר להניח שלדעתו של ר' פלקירה אבן רושד קלע לכוונותיו של הרמב"ם. את עיקר תפיסתו הדטרמיניסטית ר' פלקירה מציג בפירושו לפרק יז. באותו פרק הרמב"ם מביא חמש דעות שונות בנוגע להשגחה: 1. דעת אפיקורוס: אין כלל השגחה. 2. דעת אריסטו: ההשגחה היא רק על הדברים הקבועים – על העצמים השמימיים ועל מיני היצורים התת־ירחיים. 3. דעת האשעריה: כל הדברים נגזרים מן האל, אין ביכולתם של בעלי החיים ובני אדם להשפיע באופן ממשי על מעשיהם. 4. דעת המעטזלה: יש לאדם השפעה על מעשיו, השגחת האל משפיעה על העולם והאל פועל על פי אמות מידה של צדק. 5. דעת התורה: יש אפשרות בעולם ויש השגחה רק על בני אדם. בהמשך הרמב"ם מוסיף את דעתו (כפירוש לעמדת התורה) שהשכל הוא קנה המידה להשגחה. בפרק זה

5 להוציא כמובן את פלקירה ואת אבנר מבורגוס. על פירושו של אבנר מבורגוס לשיטת הרמב"ם עיין S. Gershenzon, "The View of Maimonides as a Determinist in "Sefer Minhat Qenaot" by Abner of Burgos", *World Congress of Jewish Studies* 9, C (1986), 93-100. נחזור לעמדתו של אבנר בחלק האחרון של מאמרנו. צריך לציין שגם אבן כספי משתמש באותו קטע של אבן רושד בפירושו לפרק יז בחלק ג של המורה. עמדתו של אבן כספי בנוגע לבחירה החופשית טרם נחקרה ביסודיות.

6 על פירושו של פלקירה לרמב"ם ועל דרכו עיין י' שיפמן, *מורה המורה*, ירושלים תשס"א, 100-13 (להלן *מורה המורה*). כל המובאות מ'מורה המורה' יהיו על פי המהדורה הזו.

7 על יחסו של פלקירה לאבן רושד עיין שם, 68-83.

8 שם, 117, על ההתאמה בין דבריו של אבן רושד לבין דברי חז"ל עיין שם, 116.

9 בנוסף לאלו, בפירושו לפרק מח בחלק ב (אחד הפרקים החשובים בנוגע למחלוקת המחקרית סביב עמדתו של הרמב"ם) הוא מצטט את אריסטו הקובע שהמקרה הוא "ממותר הדבר הטבעי והבחירי". דברים אלו יכולים כמובן להתפרש באותה מידה כעמדה דטרמיניסטית או כעמדה המאמינה בבחירה ממשית.

10 בפירושו לפרק יח הוא איננו עוסק בשאלות הקשורות לנושא הבחירה.

11 כחלק מאותו פתרון הוא מביא שורה שלמה של ידיעות שונות באדם עצמו.

הרמב"ם אמנם עוסק בדבריו בבחירת האדם¹² ובקיומו הממשי של האפשר, אך הנושא העיקרי הוא שאלת ההשגחה ולא שאלת בחירת האדם. בתחילת פירושו מביא ר' פלקירה בקצרה רק את הדעות השלישית והחמישית, ומרכז את הדיון סביב שאלת הבחירה החופשית של האדם:

אמר מורנו בזכרו הדעת השלישית בהשגחה: ויתחייב להם כפי זו הדעת שיהיו תנועות בעלי חיים כלן ועמידותיו משוערות, ושאינן באדם יכולת בשום פנים שיפעל דבר ושלא יפעל ע"כ. ואמר בדעת החמישית: ואומר כי פנת תורת משה ע"ה והנמשך אחריה היא שהאדם בעל יכולת מוחלטת, כלומר שהוא בטבעו ובבחירתו יעשה כל מה שיש לאדם שיפעלו מבלתי שיברא לו דבר מחדש בשום פנים.¹³

ר' פלקירה מציג סתירה בין העמדה המובאת בשם האשעריה, המבטלת את הבחירה לבין העמדה המובאת בשם התורה המחייבת בחירה ממשית. שאר פירושו¹⁴ יעסוק בשאלה זו. המחבר מציב בראש דיונו את שאלת יכולתו של האדם כשאלה המרכזית בנוגע לקיומם של האפשר ושל הבחירה:¹⁵ האם יש לאדם יכולת להשפיע על מעשיו או שהוא תלוי בגזרה אלוהית כדי לפעול? נראה בהמשך שמטרת הצגת הדיון בצורה זו היא לאפשר למחבר להציג את עמדתו הדטרמיניסטית כעמדת ביניים.

בתחילת הדיון ר' פלקירה מסכם את דבריו של אריסטו בנוגע לבחירה חופשית.¹⁶ לדעתו הפילוסוף קבע כי "האדם יפעל פעליו ביכלת ורצון ובחירה, והדברים שפעלם אלינו יש לנו כמו שלא נפעלם. ומה שאפשר בו מלת הן אפשר בו מלת לאו." קרי, אריסטו האמין בכך שהאדם פועל בבחירה, ושיש לו יכולת לפעול או לא לפעול. ר' פלקירה ממשיך ומוסר שאריסטו גם הסתמך על "מניחי הדתות" שמענישים ומתגמלים את האדם על פי מעשיו. לפי עמדה זו הגמול יכול להיות מוצדק רק אם הוא ניתן על דברים שהאדם יכול לעשותם או להימנע מעשייתם.

בהמשך ר' פלקירה מגדיר את שאלת הבחירה כאחד מן "העניינים העמוקים" וקובע שיש פסוקים ואמירות של חז"ל הדוגלים בכל אחת מן העמדות. התשובה הראשונה שהוא

12 שני חוקרים טוענים על בסיס דבריו של הרמב"ם בגנות המעזלה ש"משיטתם גם מתחייבות סתירות, כי הם מאמינים שהוא יתעלה יודע כל דבר, ושהאדם בעל-יכולת" שהרמב"ם חשב שהאל איננו יודע את הפרטים: ח' קרייסל, 'צדיק ורע לו בפילוסופיה יהודית בימי הביניים', דעת 19 (תשמ"ג), 25-26, הערה 31; R. Krygier, *A la limite de Dieu – L'énigme de l'omniscience divine et du libre arbitre humain dans la pensée juive*, Paris: Publisud, 1998, 63-135.

13 מורה המורה, 310.

14 חוץ מכמה שורות, ממש בסוף הפרק.

15 ולא שאלת ידיעת האל, שבה הוא דן בפרקים טז ויט.

16 על עמדת אריסטו עיין R. Sorabji, *Necessity, Cause and Blame – Perspectives on Aristotle's Theory*, New York: Cornell University Press 1980. בתחילה החופשית. לעמדה מנוגדת עיין: A. Kenny, *Aristotle's Theory of the Will*, New Haven: Yale University Press 1979.

מביא היא סיכום של דברי אריסטו¹⁷ הקובע את קיומו של האפשר לפני היווצרותו. ר' פלקירה אף מסכם כי אם הדברים כולם היו נמנעים או הכרחיים, הבחירה וההשתדלות של בני אדם היו מתבטלות.

אפשר אפוא לסכם שמחד גיסא, בתחילת דיונו, לפני ציטוט הפתרון של אבן רושד, ר' פלקירה קבע שיש פנים לכאן ולכאן מבחינת כתבי הקודש, אך מאידך גיסא הוא הביא רק את אריסטו וסברותיו התומכות בבחירה ממשית ללא היסוס. יש אפוא פער בין הוראת כתבי הקודש הדוגלים בשתי העמדות הסותרות לבין הפתרון שהוצע בשמו של אריסטו.

לאחר מכן ר' פלקירה מביא ציטוט ארוך¹⁸ מדברי אבן רושד בספרו *al-Kashf 'an manahij al-mila* (בתחילת דיונו אבן רושד מגדיר את שאלת הבחירה האנושית (הגזרה והשיעור) כ"קש שבשאלות התורניות". ההנמקה לכך היא כי בדת ובפילוסופיה יש ראיות טובות לשני הצדדים. בנוגע לדת יש פסוקים התומכים בשתי העמדות¹⁹ (צריך להדגיש שכך רואה את הדברים גם ר' פלקירה עצמו, כפי שראינו לעיל). כמו כן אבן רושד רואה את עצם האפשרות שהאדם יעשה מעשה בניגוד לרצון האל ושתהיה לו עצמאות ממשית כבלתי אפשרית. בניגוד לכך אם האדם יהיה מוכרח²⁰ בכל מעשיו לא יהיה הבדל בינו לבין הדוממים ותתבטלנה ההשתדלות והמלאכות. קרי, על פי הטענה הזו, אם כל הדברים גזורים מראש אין טעם בהשתדלות האדם ולכן אנשים יכולים להפסיק להשתדל ולפעול בצורה אקטיבית בעולם.²¹

לאחר שתואר את הטענות הדתיות והפילוסופיות התומכות בבחירה ממשית מחד גיסא ובדטרמיניזם מאידך גיסא, ר' פלקירה מתחיל להציג את פתרונו של אבן רושד שהוא גם פתרונו שלו:

ואם יאמר אומר מאחר שהדברים כן האיך יקובץ בין זו הקושיה הנמצאת במקובל והמושכל נפשו.²² ואומר כי הנראה מכונת הדת כי הוא הקבוץ בין שתי אלה האמונות על האמצעות שהוא האמת בזו השאלה. ובאור זה כי יראה שהאלוה ית' יצר לנו כחות נוכל בהם שנקנה דברים המה הפכים. אלא מאחר שהיתה קנית אותם הדברים לא תשלם אלא בהסמכת הסבות ששעבדן האלוה ית' לנו מחוץ

17 *De Interpretatione*, 42-137

18 מורה המורה, 311-313. במקור *Clarifying the systems of proof in the beliefs of the nation [of Muslims]*, Critical Edition under the supervision of M. A. al-Jabari, Beirut 1998, 186-189

19 עיקר השינויים שעשה פולקר בציטוט שהוא מביא מדבריו של אבן רושד הם מחיקת הציטוטים מן הקוראן וציון המחלוקות בין האשעריה למעתזלה.

20 פלקירה משתמש במילה 'הטרחה' כדי להצביע על הכרח.

21 טענה זו היא הטענה הנפוצה ביותר לטובת הבחירה, עיין למשל: כוזרי מאמר ה סעיף כ. על עמדתו של ריה"ל בנושא עיין: ש' צדיק, 'מבנה הנפש ובחירת האדם אצל רבי יהודה הלוי', *היספניה יודאיקה* 9 (2013), כא-לו. לעמדה מנוגדת ולפירוש דטרמיניסטי של ריה"ל עיין ב' אברהמוב, 'רצון ובחירה בכוזרי', *עלי עשור: דברי הוועידה העשייתית של החברה לחקר התרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים*, בעריכת ד"ר לסקר וח' בן-שמאי, באר-שבע תשס"ט, 11-19.

22 הכוונה היא לחוסר ההתאמה הקיימת בין המקובל, קרי התורה, למושכל בעצמו (התרגום של פלקירה כאן מילולי מאוד).

ובסור המשבשים מהם, היו הפעלים המיוחסים לנו ישלמו בשני הדברים יחדיו. ברצוננו ובהסכמת הפעלים שמחוץ להם. והם אשר יאמרו בעדם שהם בגזרת האלוה ית' ובמאמרו. והסבות ששעבדן האלוה ית' מחוץ אינם משלימות הפעלים שנשתדל לעשותם, או משבשות אותם בלבד, **אלא הם הסיבה שנרצה אחד משני הפכים**. כי הרצון הוא תשוקה התחדש לנו מתשוקה מה או דמוי מה או הצדקה בדבר. וזו ההצדקה אינה לבחירתנו אלא הוא דבר יקרה לנו מהדברים שמחוץ.²³

בהמשך אבן רושד מסביר שהסיבות היוצרות את הרצון באות מן האל, רק האל יצר ויועד את מגוון הסיבות השונות המשפיעות על רצון האדם. אבן רושד מסכם את פתרונו כך:

והנה התבאר היאך לנו קנין והיאך כל קנינו בגזירה ושעור שקדם ובזה יותרו כל הספקות שנאמרו בזה, ארצה לומר הטענות השכליות שהם הפכים. וארצה לומר כי היות הדברים מרצוננו ישלם מציאותם בשני הדברים יחדיו, כלומר מרצוננו והסבות שמחוץ. וכשיוחסו אל אחד מאלה במוחלט יקרו הספקות שקדמו.²⁴

בקטע הזה ר' פלקירה מביא את פתרונו של אבן רושד לבעיית הבחירה: לדעתו כוונת הדת היא ללכת בדרך אמצעית בין הבחירה הממשית לבין הגזרה המוחלטת. מהות הדרך האמצעית היא להבין שרצונו של האדם מופעל מכוח סיבות חיצוניות. הסיבות האלו מפעילות בלעדית את הרצון של האדם, ושליטתן בו מוחלטת. לכן לדבריו של אבן רושד יש מצד אחד השפעה של האדם עצמו, שפועל לפי רצונו, אך מצד שני ישנה גם גזרה, מכיוון שהחלטה זו של האדם מופעלת מכוח סיבות חיצוניות. למשל אדם מחליט ללכת לאכול במקום ללכת ללמוד. מחד גיסא, מכיוון שהוא החליט על ידי רצונו הפעולה מיוחסת אליו, אך מאידך גיסא החלטתו ללכת לאכול נובעת מכך שהוא היה רעב וראה אוכל, וזה הפעיל את רצונו בצורה דטרמיניסטית לעבר האוכל. גם במקרה שהאדם היה מחליט להמשיך ללמוד אף על פי שהוא היה רעב, הייתה להעדפתו את הלימוד סיבה חיצונית כגון חינוכו בידי אביו ורבו שטבעו בו את אהבת הלימוד ואת ההסתפקות במועט. בכל מקרה האדם החליט ברצונו מה לעשות, אך רצונו איננו חופשי אלא מופעל מכוח סיבות חיצוניות לו. לפי ההסבר הזה, לא ייתכן ששני אנשים במצב זהה לחלוטין ירצו דברים שונים. רצונו של האדם איננו כוח עצמאי הבוחר בצורה ממשית בין שתי אפשרויות, אלא חלק משרשרת סיבות דטרמיניסטיות לחלוטין.

את הבעיה הדתית פותר אבן רושד בכך שאת שרשרת הסיבות יצר האל, שהוא היחיד לדעת אותן. כאשר אדם רוצה לעשות משהו, הוא מביע את רצונו הכן מחד גיסא, אך מאידך גיסא, מכיוון שהאל בנה את שרשרת הסיבות המפעילה את אותו רצון עם בריאת העולם, אין לו כל בעיה לדעת מה האדם יעשה ברגע נתון כלשהו.

ר' פלקירה מסיים בדבריו של אבן רושד כי הפתרון שהוא הציע פותר את הבעיות הדתיות העולות משאלת הבחירה החופשית.

ר' פלקירה ואבן רושד אינם מפרטים בדיוק איך הפתרון המוצע פותר את בעיית הצדק בגמול הניתן לאדם (בידי האל או החברה) על מעשים שלא הייתה לו אפשרות ממשית

23 מורה המורה, 312.

24 שם, 313.

לעשות או לא לעשות. פילוסופים יהודים מאוחרים יותר כמו המומר אבנר מבורגוס ורבי חסדאי קרשקש, פירטו איך אפשר ליישב קושיות אלו על פי שיטתם, היתה לגמרי לזו של אבן רושד ור' פלקירה.²⁵ לדעתם הגמול הוא תוצאה של המעשה ולא של הבחירה. בהתאם לכך מערכת הציוויים והגמול הדתיים והחברתיים מטרתה להוות עוד סיבות שיגרמו לאדם לבחור את הטוב.

הקטע הזה חשוב מכמה בחינות. ראשית, זו הפעם הראשונה שמופיעה עמדה דטרמיניסטית בעברית.²⁶ אמנם הספר של אבן רושד היה נגיש ליהודים קוראי ערבית אך כאן ישנו תרגום שבהחלט היה עשוי לשכנע גם יהודים שלא קראו ערבית.²⁷ שנית, ההקשר של הדברים מלמד שהדטרמיניזם גם היה עמדתו האישית של ר' פלקירה. אף שר' פלקירה, כהרגלו, איננו נוקט עמדה בנוגע לגישות של הפילוסופים שהוא מזכיר, אפשר בהחלט לראות מן ההקשר שבו הדברים נאמרו שהוא מסכים עם עמדת אבן רושד. ר' פלקירה מסיים את הציטוט של דברי אבן רושד בכך שפתרונו עונה על הבעיות השונות הקיימות בדת ובפילוסופיה בנוגע לבחירה. ר' פלקירה עצמו, בדבריו, ולא בסיכום עמדת הרמב"ם, אריסטו או מי שהוא אחר, ציין שיש פסוקים ואמירות של חז"ל התומכים בשני הצדדים של המטבע. לכן דבריו של אבן רושד מובאים כדי לפתור שאלה שר' פלקירה שאל (ושאיננה נמצאת בפרק הזה של המורה בדבריו של הרמב"ם). ר' פלקירה אינו מבקר את דברי אבן רושד, איננו מביא עמדה של פילוסוף אחר לאחר מכן, ואף ממשיך את הציטוט עד שאבן רושד קובע שהוא פתר את השאלה שר' פלקירה העלה קודם לכן. לפיכך לדעתי אין ספק שעמדת אבן רושד אכן תואמת את תפיסתו של ר' פלקירה.

25 את עמדתם של הוגים אלו נראה בחלק האחרון של המאמר.

26 שאר ההוגים מביאים סברות דטרמיניסטיות כדי לסתור אותן (רס"ג, ריה"ל ועוד). מטבע הדברים סברות אלו מוצגות בצורה פחות משכנעת מאשר דבריו של אדם המחזיק בהן.

27 תרגום של הספר נעשה במחצית הראשונה של המאה ה-14. על כך עיין 'גוטמן, דת ומדע, ירושלים תשל"ט, 150-151 הערה 5.

מקומות אחרים בכתביו של ר' פלקירה שבהם אנו רואים השפעה של עמדתו הדטרמיניסטית

בספריו²⁸ הרבים עסק ר' פלקירה לא מעט בנושאים הקשורים לתורת הנפש,²⁹ כמו למשל הגדרת הכוחות השונים של הנפש והמאבק בין האדם לבין תאוותיו.³⁰ למרות זאת בספרים אלו אין זכר לעמדה דטרמיניסטית או לבחירה חופשית. ר' פלקירה מסתפק בתיאור מפורט מאוד של כוחות הנפש השונים או בתיאור המאבק שהאדם מנהל מול יצריו הגופניים, בלי להיכנס לשאלת היווצרות הרצון והיחס בין בחירתו של האדם לסיבות החיצוניות. בניגוד לכך, אגב דיונים בנושאים אחרים אפשר לראות השפעה של עמדתו הדטרמיניסטית של ר' פלקירה. נראה כאן כמה דוגמאות:

I. בספר המבקש,³¹ לקראת סוף השיחה בין המבקש לבעל המידות.³² השאלה השישית של המבקש אל בעל המידות עוסקת באחריות האדם על מעשיו הנעשים מתוך לחץ חיצוני רב.³³

שאלה שישית: באר לי אם העושה דבר יראה כמו שאומרים לו הרוג את זה ואם לא תהרגהו תהרג. והרגו אם זה פועל ממנו בבחירה או בהכרח?

28 לא נדון כאן בספרו האנציקלופדי 'דעות הפילוסופים'. הסיבה לכך היא שבספר זה ר' פלקירה מגדיר במפורש שהוא לא יביא את עמדתו אלא את עמדת אבן רושד. על שימוש ר' פלקירה במקורותיו בספר זה עיין: S. Harvey, 'Shem-Tov ibn Falaquera's "De'ot ha-Filosofim": its sources and use of sources', in *The Medieval Hebrew Encyclopedias of Science and Philosophy*, Ed. Idem, Dordrecht 2000, 211-247; and על כך שר' פלקירה סידר את הדעות המובאות באנציקלופדיה בצורה מקורית כדי לפתור חלק מן הבעיות הקיימות במדע האריסטוטלי של זמנו עיין: G. Freudenthal, 'Providence, Astrology, and Celestial Influences on the Sublunar World in Shem-Tov ibn Falaquera's "De'ot ha-Filosofim"', *The Medieval Hebrew Encyclopedias of Science and Philosophy*, Ed. S. Harvey, Dordrecht 2000, 335-370. (להלן פראדנטל).

29 על עמדתו של ר' פלקירה בנושא הזה עיין: ישפה 181-263. על הנושא הזה אצל אבן רושד עיין בספרו "על הנפש".

30 'אגרת המוסר' ו'צרי היגון' מוקדשים לשאלות אלו. על כך עיין גם ב'ספר המעלות', 45-48; 'ספר שלמות המעשים' פרק ראשון, 419, פרק שני, 422-423. על הנושא עיין: R. Jospe, 'Rejecting Moral Virtue as the Ultimate Human End', *Studies in Islamic and Judaic Traditions; Papers Presented at the Institute for Islamic-Judaic Studies, University of Denver*. Ed. W. M. Brinner and S. D. Ricks, Atlanta 1986, 185-204. של ר' פלקירה בפירושו הארוך של אבן רושד ל'על הנפש' עיין: C. Sirat, 'Les citations du grand commentaire d'Averroès au "De anima" d'Aristote dans les "Croyances des philosophes" de Shem-Tov Ibn Falaquera', *Averroes et les averroïsmes juif et latin; actes du Colloque International (Paris, 16-18 juin 2005)*, Ed. J. B. Brenet, Turnhout 2007, 249-255.

31 ספר המבקש, מהדורת הגה, 1778.

32 שם, מ-נא.

33 בספר המבקש, המבקש את החכמה דן עם שורה של חכמים בחכמות שונות. תחילת הדיון היא שיחה ביניהם. בסוף השיחה המבקש שואל שורה של שאלות. בנושא הזה עיין: ישפה, 46-47.

תשובה מעשה זה ברצונו ובבחירתו מפני שהתחלת הפועל אלינו. כי הפעלים שאנו מוכרחים לעשותם אין התחלת הפועל אלינו. כמו שישא רוח חזק זה מוכרחי.³⁴

המקור של השאלה הזו הוא בדיון של אריסטו באתיקה לניקומקוס.³⁵ בדיונו של אריסטו נשאלת שאלת מידת הרצון של אדם שעושה דבר לא רצוי לו בשל אילוצים חיצוניים. תשובתו של אריסטו אינה רחוקה מאוד מזו של ר' פלקירה. אף הוא מגדיר שהמעשה הנעשה תחת אילוצים חיצוניים קרוב יותר להיות רצוני מאשר מנוגד לרצון. זאת מכיוון שהאדם היה יכול להחליט למות ולבסוף החליט להרוג. למרות זאת בדבריו של אריסטו הדוגמה הזו מובאת כמקרה ביניים בין המעשה הרצוני המוחלט, זה שכל תוצאותיו רצויות לנו בשעת המעשה, לבין המעשה הבלתי רצוני המוחלט, כמו כאשר אדם מועף ברוח או מוכרח פיזית בידי אנשים אחרים. לכן אצל אריסטו קיימות שלוש דרגות שונות של שיתוף הרצון במעשיו של האדם: אין רצון כלל, יש רצון מושפע מן החוץ, יש רצון גמור. הוא קובע שהקטגוריה האמצעית קרובה יותר לשלישית, אך היא עדיין מוגדרת כקטגוריה בפני עצמה. קרי, אצל אריסטו הנקודה החשובה בהגדרת מעשה האדם כרצוני או לא – היא מידת חופשיותו של הרצון. אם הרצון חופשי לגמרי הרי זה מעשה חופשי לגמרי. אם אין כלל חופש, הרי מדובר במעשה שאינו רצוני. המעשה הנובע מרצון מאולץ דומה יותר למעשה הרצוני, אך מכיוון שהרצון שבו מושפע מאוד מגורם חיצוני לרצון – הוא קטגוריה נפרדת.

לעומת זאת, על פי קנה המידה שמביא ר' פלקירה, קיימות שתי דרגות בלבד: א. קיום רצון כלשהו. ב. אי קיום הרצון. ר' פלקירה משנה את תפיסתו של אריסטו על בסיס עמדתו הדטרמיניסטית. זאת מכיוון שלדעת ר' פלקירה בכל מקרה אין רצון חופשי, אלא רק רצון המופעל מן החוץ מכוח סיבות חיצוניות. השאלה אינה של מידת חופשיותו של הרצון, שבכל מקרה אינה קיימת, אלא רק אם הרצון פועל בכלל בהזת האדם לעבר מטרתו. לפיכך המקרה האמצעי (השני) אצל אריסטו נמצא אצל ר' פלקירה בכפיפה אחת עם המקרה האחרון. בשניהם הרצון פועל והשאלה מה טבען של הסיבות החיצוניות שמפעילות את הרצון כלל אינה עולה.

II. מקור אחר שבו עמדתו הדטרמיניסטית של ר' פלקירה מתבטאת הוא בפירושו למורה נבוכים, בסיכום דברי הרמב"ם בפרק א, לב. בתחילת הפרק הרמב"ם מתאר מצב שבו האדם מאמץ את עיניו יותר מדי ובכך מאבד חלק מראייתו. כך, לדעתו של הרמב"ם, קורה גם בנוגע להשגות השכליות: אם אדם מאמץ את שכלו יתר על המידה ומנסה להשיג דברים שאין ביכולתו להשיגם – בסוף הוא יאבד חלק מיכולתו השכלית. אם נעיין במינוחו המדויק של ר' פלקירה בסיכום עמדת הרמב"ם אפשר להבחין בכך שהוא מתרגם את המורה בצורה שונה מן המקור הערבי ומתרגומו של אבן תיבון.

המקור הערבי: וכד'ך יג'ד כל נאט'ר פי עלם מא חאלה פי חאל אלתפכר, פאנה אן אנעם פי אלתפכר ותכלף כל כ'אטרה, יתבלד ולא יפהם חנינד' ולו מא שאנה אן יפהמה, לאן חאל אלקוי אלבדניה כלהא פי הד'א אלמעני חאלה ואחדה.

34 ספר המבקש מז-מח.

35 אתיקה לניקומקוס ספר III פרק 1.

תרגומו המודרני של שוורץ:

כך מוצא כל המעיין באיזו חוכמה את הקורה לו בשעת החשיבה. שכן אם יפליג בחשיבה ויאמץ את כל רעיוניו, ייטמטם ולא יבין אז אפילו את מה שהיה עשוי להבין, כי כל כוחות הגוף שווים לעניין זה.

תרגום אבן תיבון:

כן ימצא כל מעיין בחכמה מן החכמות ענינו בענין המחשבה, כי אם ירבה המחשבה ויטריח כל רעיוניו, יבהל אז ולא יבין אפילו מה שדרכו להבינו כי ענין הכוחות הגופיות בזה הענין ענין אחד.

ר' פלקירה מסכם את דבריו של הרמב"ם באופן שונה:

וכן ענין המעיין בחכמה. כי אם ירצה לחשוב ויכריח המחשבה תחלש מחשבתו ואז לא יבין אפילו מה שבכחו שיבינהו. כי ענין הכחות הגופנים כולם בזה הענין ענין אחד.

מן ההשוואה בין המקור הערבי והתרגומים השונים לבין סיכומו של ר' פלקירה עולה כי רק בסיכומו של ר' פלקירה יש תלות של המחשבה ברצון.³⁶ בניגוד לכך במקור הערבי ובתרגום אבן תיבון³⁷ אין כלל אזכור לרצון.³⁸

נקודה זו חשובה ביותר, מכיוון שבתפיסתו של הרמב"ם המחשבה ("פכר" במקור בערבית-יהודית) היא הכוח הנפשי המאפשר את הבחירה החופשית של האדם.³⁹ בניגוד לכך הרצון (המשותף לאדם ולחיות) פועל בצורה דטרמיניסטית לחלוטין. למחשבה אצל הרמב"ם, כמו אצל ההוגים האריסטוטליים הערבים, יש שני תפקידים שונים: א. תפקיד של התבוננות שכלית מופשטת. ב. תפקיד ביצועי של התבוננות מעשית, שהוא המקור לחופש הבחירה. כאן הרמב"ם מדבר על תפקידה הראשון של המחשבה – ההתבוננות השכלית. הרמב"ם איננו קובע מה הביא את האדם לכך שהוא יאמץ יתר על המידה את כוחו המחשבתי.⁴⁰ בניגוד לכך, בסיכומו של ר' פלקירה, הרצון (שהמחבר מגדיר שהוא פועל בצורה דטרמיניסטית בפירושו לפרק ג, יז) הוא המניע את המחשבה. לכן לשיטתו הרצון הדטרמיניסטי שולט במחשבה וממילא זו כבר אינה יכולה להיות חופשית כמו בהגותו של הרמב"ם.

36 מעניין לציין שב'אגרת המוסר', קובץ על יד 2 (סדרה חדשה) (1936), הוצאת א"מ הברמן, ע, ר' פלקירה מסכם שוב את עמדת הרמב"ם, הפעם בלי תלות את המחשבה בפעולת הרצון.

37 צריך לציין שגם בתרגום של אל-חרזי אין אזכור לרצון. שם כתוב "וירבה לחשוב".
38 על שינויים בתרגומו של ר' פלקירה את המורה עיין גם י' שייפמן, "על דרכים שונות בתרגום מורה נבוכים לעברית ומשמעויותיהן הפילוסופיות", תרביץ סה (תשנ"ו), 263-275; י' שייפמן, "דרכו של שם טוב בן פלקירה בתרגום", לשוננו נו (תשנ"ג), 223-240.

39 על הנושא הזה עיין צדיק, רמב"ם; ש' צדיק, 'מובנן של המילים 'פכר' ו'הם' בערבית יהודית ובעיית תרגומן לעברית בימי הביניים', לשוננו 75 (תשע"ג), 267-286; H. A. Wolfson, 'The Internal Senses in Latin, Arabic and Hebrew Philosophic Texts', *H.T.R.* 28 (1935), 69-133; H. A. Wolfson, 'Maimonides on the Internal Senses', *J.Q.R.* 25 (1934), 441-467.

40 לדעתי זו החלטה לא נכונה של כוחו החשיבתי בתפקיד השני שלו.

III. בחלק השלישי של ספרו ראשית חכמה,⁴¹ ר' פלקירה דן בשאלת תפקידיהם של כוחות הנפש השונים. חשוב לזכור שבספר זה (בדומה לנוהג בימי הביניים)⁴² ר' פלקירה איננו מציין את מקורותיו (בעיקר אל-פאראבי) בשמם, והדברים מובאים כאילו הם מייצגים את דעתו של ר' פלקירה.⁴³ אחד החלקים החשובים ביותר לענייננו עוסק בשלמות הכוח המחשבי.⁴⁴ בקטע הזה ר' פלקירה מביא את דבריו של אל-פאראבי המנתח את היחס בין הטבע לבין תכונותיו ורצונותיו של האדם:

וצריך שנעיין היאך השלמות הטבעי ואם הוא בעצמו זה השלמות הרצוני אם לא אלא שצריך שנאמר כי הוא דומה לו כמו הקניינים הנמצאים בבעלי חיים שאינם מדברים באמרנו הגבורה בארי והתחבולה בשועל והדומה לזה כי אינו מהנמנע שיהיה כל אדם נוצר שיהיה כח נפשו כשיתנועע לעשות שלמות מהשלמות או קנין מהקניינים יותר קל עליו משיתנועע לעשותם הפכס... ואם יחזור זה הפועל פעמים או יהיה לו הקנין הרצוני... ועל כן יתחייב שיהיה אדם מלבד אדם מתנועע ביצירתו לשלמות מה ידמה אל השלמות הגדול מחובר בכח מחשבי הוא גדול בטבע ושאר המדרגות על זה: ואחר שהוא כן אין כל אדם שיזדמן מלאכתו ושלמותו היצרי והמחשבי גדולי הכח אם כן אין המלכים מלכים ברצון בלבד אלא בטבע וכמו כן העבדים עבדים בטבע בתחלה. ואחר כך יביא הרצון וישלים מה שהוכנו לו בטבע.⁴⁵

כאן ר' פלקירה מנתח את הופעתם של הרצון ושל התכונות הרצוניות (קרי משיכה נפשית לדברים מסוימים). לדעתו לנטיות הטבעיות של האדם השפעה מכרעת בבניית נטיותיו ורצונותיו של האדם. אדם לעולם לא יוכל לפתח רצונות או רגשות חזקים שמנוגדים

41 נשתמש במהדורת ברלין תשס"ב. על כך שחיבור זה הוא ברובו פרפרזה של כתבים פרי עטו של אל-פאראבי עיין: L. Strauss, 'Eine Vermisste Schrift Farabis', *Monatschrift zur* *Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 80 (1936), 96-106 (להלן שטראוס).

42 על כך שבימי הביניים לא נהגו לצטט מקורות עיין: N. Frye, *Anatomy of Criticism: Four Essays*, Princeton 1957, 95-98; N. Hathaway, 'Compilatio: From Plagiarism To Compiling', *VIATOR*, 20 (1989), 19-44. (בייחוד בעמודים הראשונים).

בנוגע להגות היהודית עיין: ש' אברמסון, בלשון קודמים, ירושלים תשכ"ה, 9, 10, הע' 3, 53 וגם I. Twersky, *Rabad of Posquieres*, Philadelphia 1980, 234-239, 276-279.

43 אף על פי שהוא אומר בראש הספר (עמ' 9) שרוב הדברים מלוקטים מדברי "ראשי הפילוסופים ובקיאיהם" ושלא הוא חידשם.

44 על המקורות של החלק השלישי עיין שטראוס, 105-100. שטראוס מראה בבירור שהמקור לדבריו של ר' פלקירה בתחילת החלק השלישי הוא בספרו של אל-פאראבי *Kitab tashil as-Saadah*. בעמ' 101 של מאמרו שטראוס מביא את המקבילות בין ספרו של אל-פאראבי לבין ראשית חכמה (שטראוס לא השתמש במהדורה הערבית של ספר זה של אל-פאראבי, שככל הנראה לא הייתה בהשיג ידו, אלא בתרגומו הלטיני של הספר). כאן אביא את המקבילות במקור הערבי על פי מהדורתו של A. Abu Melehem, Beirut, 1995 - במהדורה זו החלק העוסק בשלמות הכוח המחשבי נמצא בעמ' 68-70.

45 ראשית חכמה, 67-69. צריך לציין שהתרגום של ר' פלקירה לאל-פאראבי מדויק לגמרי וכמעט מילולי.

לטבעו. טבע האדם קודם לרצונותיו, ורצונותיו נובעים מטבעו. ר' פלקירה אף משווה את התכונות האנושיות לאלו של החיות הבלתי מדברות. כפי שכל אריה נולד בעל גבורה וכל שועל בעל תחבולה, כך יש אנשים הנולדים בעלי גבורה ובעלי תחבולה בטבעם. לאחר לידתם הם יימשכו משחר ילדותם להוציא את תכונותיהם מן הכוח אל הפועל ובכך יבנו לעצמם רצונות ותכונות רגשיות המתאימות לטבעם המולד.

למרות זאת חשוב להדגיש שאת הקטע הזה אפשר להבין בדרכים שונות בהקשר הרחב של שיטותיהם של אל-פאראבי ושל ר' פלקירה. אל-פאראבי מתאר בכתבים אחרים, לדוגמה הפרקים המדיניים *Fusul al-Madani*,⁴⁶ אפשרות שיש לאדם לשנות מטבעו ולהילחם בנטיותיו הטבעיות. כיוון שכך, אפשר להבין את הקטע הזה כאמירה שאדם שנולד עם טבע גרוע יהיה לו קשה מאוד להפוך אותו לטוב ואף בלתי אפשרי להפוך אותו למידה טובה חזקה ('גדולה' בעברית של ר' פלקירה). בניגוד לכך, מכיוון שר' פלקירה תומך במקומות אחרים בהגותו בעמדה של דטרמיניזם סיבתי, הבאה משיטתו של אבן רושד ולא מאל-פאראבי, יש להבין אצלו את הקטע אחרת. ר' פלקירה שם את הדגש על השפעת הטבע של האדם ולמעשה כופף לחלוטין את הרצון לנטיותיו הטבעיות של האדם.⁴⁷

בקטעים אלו אנו רואים דוגמאות להשפעת העמדה הדטרמיניסטית של ר' פלקירה על חלקים שונים בהגותו. אפשר לראות שהוא סיכם את המורה וגם את עמדת אריסטו באתיקה לניקומקוס על פי הנחות דטרמיניסטיות. כמו כן יכול להיות שהחלטתו של ר' פלקירה לצטט קטעים מספר *Kitab tashil as-Saadah* ולא מן *Fusul al-Madani* נובעת גם מכך שהראשון מביע עמדה קרובה יותר לדטרמיניזם מאשר האחרון.

בניגוד לקטעים אלו, ישנם מקומות שבהם דבריו של ר' פלקירה נראים כתומכים בבחירה חופשית ממשית. אחת הדוגמאות הבולטות לכך נמצאת בפרק השני ב'שלמות המעשים'.⁴⁸ שם ר' פלקירה, בפירושו למורה נבוכים ג, יז, מביא כמעט מילה במילה את הפסקה המסכמת את עמדתו של אריסטו:⁴⁹

האדם יפעל פעליו ביכולת והרצון והבחירה. והדברים שפעלם אלינו יש לנו כמו כן שלא נפעלם ומה שאיפשר בו מלת לא איפשר בו מלת הן. וכמו שיש לנו יכולת לעשות הפעלים הטובים יש לנו יכולת לעשות הפעלים הרעים...⁵⁰

אין ספק שקטע זה כשלעצמו תומך בצורה ברורה בקיומה של בחירה חופשית ממשית. אלא שבכתביהם של אבן רושד ושל ר' פלקירה (בניגוד למקור הקטעים בהגותו של אריסטו עצמו), קטעים כאלו לדעתי צריכים להיות מובנים על פי עמדותיהם הדטרמיניסטיות הכלליות. ראינו בפירוש לפרק ג, יז של המורה שר' פלקירה אכן חשב שיש טענות

46 כל החלק הראשון עוסק בנושא הזה ובייחוד סעיפים 12 ו-15 (הפסקה שלנו דומה לסעיף 9).
47 על כך שהטבע משפיע בהכרח על האדם וקובע את מעשיו עיין גם ספר המעלות, מהדורת י ווענעטיאנער, ברלין תרנ"ד, 43 (על קין).

48 נביא את כל הציטוטים ממהדורתו של ישפה הנמצאת בנספח של ספרו R. Jospe, *Torah and Sophia: The Life and Thought of Shem Tov Ibn Falaquera*, Cincinnati 1988.

49 אפשר להבין כך גם את דבריו בנוגע לעמדת אריסטו בפרק השלישי של החלק השלישי של 'ראשית חכמה', בעיקר 78 ו-91.

50 'ספר שלמות המעשים' 420. המקור של הדברים באתיקה לניקומקוס III, 5 ו-6, II.

פילוסופיות ודתיות התומכות בבחירה חופשית ממשית. הוא לא שלל את הטענות האלו, אלא הכניס אותן לתוך מערכת דטרמיניסטית באמצעות החלוקה בין הרצון⁵¹ כשלעצמו לבין הרצון כמושפע מן הסיבות החיצוניות הדוחפות אותו לכיוון ברור ידוע מראש. לדעתו של ר' פלקירה האדם כשלעצמו אכן יכול לפעול בצורות שונות, אך הסיבות החיצוניות מכריחות את רצונו לרצות אפשרות אחת ולא אחרת. לכן גם כאשר ר' פלקירה מדבר במקומות אחרים בכתביו על חופש בחירה, צריך להבין את מובן המילים 'חופש' ו'יכולת' על פי עמדתו הדטרמיניסטית של ר' פלקירה. לשיטתו החופש הוא האפשרות של הרצון לפעול לפי מה שהוא רוצה. העובדה שהרצון מוגדר מכוח גורמים חיצוניים איננה מגדירה את מעשיו של האדם כפחות חופשיים, מכיוון שהאדם החליט בעצמו מה לעשות (שוב, בהתאם לסיבות הקודמות לרצונו).

לכן אפשר לסכם שר' פלקירה אימץ את שיטתו של אבן רושד בנוגע לבחירה חופשית. לדעתו הרצון אמנם קיים וחופשי אך חופשיותו איננה מתבטאת בכך שהאדם באמת יכול לבחור בין אפשרויות שוות, אלא בכך שהרצון בוחר בין אפשרויות שונות כאשר הסיבות החיצוניות מניעות אותו לרצות אחת האפשרויות. ר' פלקירה היה עקבי בעמדה זו. היא מוצגת בצורה ברורה בפירושו ל'מורה נבוכים' וגם השפיעה בצורה פחות בוטה על חלקים אחרים של כתביו. מחקר זה מראה שר' פלקירה היה לא רק ידען גדול והיסטוריון של הפילוסופיה היהודית, אלא גם פילוסוף נועז שלא היסס להיות היהודי הראשון התומך בדטרמיניזם. בנוסף לכך, חשוב לשים לב כי דעתו הפילוסופית השפיעה על הדרך שבה הוא תיאר וסידר את עמדותיהם של קודמיו.⁵²

נספח: עמדתו הדטרמיניסטית של אבן רושד בהגות היהודית בסוף ימי הביניים

עד כה ראינו שר' פלקירה היה הפילוסוף היהודי הראשון שאימץ את תורתו הדטרמיניסטית של אבן רושד. לאבן רושד הייתה השפעה חזקה ביותר על ההגות היהודית (ואף על זו הלטינית).⁵³ בדרך כלל ממשיכו היהודים מתוארים כזרם מאוד לא חדשן, שאימץ את תורותיו הרדיקליות של אבן רושד (כגון קדמות העולם והעדר קיום אישי לאחר המוות) ללא ביקורת פילוסופית אמתית. לכן חשוב להדגיש שאף אחד מהם⁵⁴ לא אימץ את תורתו של אבן רושד בנושא הבחירה החופשית. לכולם ביקורת סמויה או גלויה⁵⁵ על תורתו של אבן רושד בנושא הבחירה החופשית. הגדילו לעשות ר' יצחק פולקר ור' משה מנרבון

51 זה נכון גם לגבי הבחירה שהיא בסך הכול רצון שפועל על פי עצת השכל המעשי, (ראשית חכמה, 91).

52 על הנקודה הזו ביחס לעמדות המתוארות בספרו האנציקלופדי 'כוונת הפילוסופים' עיין: פראדנטל.

53 על הזרם הזה עיין: E. Renan, *Averroès et l'averroïsme: essai historique*, Paris 1925; M. Hayoun et A. De Libera, *Averroès et l'averroïsme*, Paris 1991.

54 בדקתי את עמדותיהם של ר' יצחק אלבלג' ר' יצחק פולקר, ר' משה מנרבון ור' נסים ממרסיי.

55 בייחוד אצל ר' יצחק פולקר. על כך עיין בחלק השני של ספרו 'עזר הדת' וראה גם ש' צדיק, 'רצון ה', ידיעת ה' ורצון האדם בהגותו של רבי יצחק פולקר', דעת 76 (תשע"ד), 147-172. על

שכתבו יצירות מיוחדות כדי להתנגד לעמדתו של אבנר מבורגוס אשר אימץ במפורש את תפיסתו של אבן רושד.

בניגוד לכך פילוסופים יהודים אנטי־אריסטוטליים, כגון המומר אבנר מבורגוס ור' חסדאי קרשקש⁵⁶ אימצו את עמדתו של אבן רושד בנושא הבחירה החופשית. פילוסופים אלו דווקא נתפסים כביקורתיים מאוד ביחס למדע ולפילוסופיה האריסטוטליים. נקודה זו חשובה מכיוון שהיא מראה את חופש המחשבה, את הביקורתיות ואת חוסר הדוגמיות של הפילוסופים האבן רושדיים ושל הפילוסופים האנטי אריסטוטליים כאחד. האבן רושדיים לא היססו לחלוק על תורת רבם, אבן רושד,⁵⁷ בעניינים שבהם הם חשבו שהוא שגה מבחינה פילוסופית. כמו כן גם אבנר מבורגוס⁵⁸ ורבי חסדאי קרשקש, שבדרך כלל התנגדו לעמדתו של אריסטו ושל אבן רושד, לא היססו לאמץ את גישתו הדטרמיניסטית מכיוון שהשתכנעו כי היא נכונה מבחינה פילוסופית.

עמדותיהם של ר' אלבלג ור' משה מנרבון עיין: ש' צדיק, 'בחירת האדם ורצון החיות בפילוסופיה היהודית בסוף ימי הביניים', *JSTJ* 9 (2010), 181–203.

56 על גישתו של רח"ק בעניין הבחירה החופשית והדטרמיניזם עיין ש"ב אורבך, עמודי המחשבה הישראלית, ירושלים תשמ"ב, 1051–1092; י' בער, "ספר מנחת קנאות של אבנר מבורגוש", תרביץ יא (תש"א), 188–212; י' גוטמן, דת ומדע, ירושלים תשל"ט, 149–168; ז' הרוי, "לזיהוי מחברן של ההסתייגויות מן הדטרמיניזם בס' אור ה' לר' חסדאי קרשקש – עדות כ"י פירנצה", קרית ספר נה (תש"ם), 794–801; ז' הרוי, "הערות על הביטוי 'הרגש אונס והכרח' אצל ר' חסדאי קרשקש", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ד (ג-ד) (תשמ"ה), 175–280; S. Feldman, "Crescas' Theological Determinism", דעת 9 (תשמ"ג), 3–28; א' רביצקי, "רבי חסדאי קרשקש בשאלת חופש הרצון", תרביץ נא (תשמ"ב), 445–467; א' רביצקי, דרשת הפסח לר' חסדאי קרשקש ומחקרים במשנתו הפילוסופית, ירושלים תשמ"ט, 34–68. על גישתו של רח"ק בעניין ידיעת האל את הפרטים והעתידות שמנבא הנביא עיין: H. Kreisel, *Prophecy: The History of an Idea in Medieval Jewish Philosophy*. Amsterdam 2001. 439–435.

57 צריך לציין שאבנר נסמך במפורש על שיטתו של אבן רושד בספרו הדטרמיניסטי 'מנחת קנאות'. *Ofrenda de zelos*, Opladen 1990. 21–22, 30. ר' יצחק פולקר, שמקדיש את החלק השני של ספרו 'עזר הדת' לסתירת תפיסתו של אבנר, אינו מנסה להביא פרשנות אחרת לדברי אבן רושד. לפיכך סביר שהוא ביקר במודע את עמדתו של אבן רושד.

58 שהיה בצעירותו פילוסוף אבן רושדי ונהיה לאחר המרתו לנצרות ניאא אפלטוני. על כך עיין ש' צדיק, *השילוש והדטרמיניזם בהגותו של אבנר מבורגוס*, עבודה לשם תואר דוקטור בהנחייתו של פרופ' לסקר באוניברסיטת בן גוריון בנגב 2011. על כך שאבנר מבורגוס לא היה מקובל לפני המרתו עיין ש' צדיק 'האם ר' אבנר הוא מבורגוס?', קבלה כרך כא (תש"ע), 331–348.